

Блинова, О. Є. Психологічна безпека: аналіз наукових уявлень та досвід емпіричного дослідження [Текст] / О. Є. Блинова // Психологічні основи розвитку особистості: монографія / за заг. ред. В.Й. Бочелюка, за ред. М.А. Дергач. – Запоріжжя : Просвіта, 2018. – С.239-254.

УДК 159.9-053.81

Блинова О. Є.,

д. психол. н., професор,

завідувач кафедри загальної та соціальної психології

Херсонського державного університету

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА: АНАЛІЗ НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ТА ДОСВІД ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Застосування поняття «психологічна безпека» як окремої наукової категорії ще не має тривалої історії, хоча й отримало значне розповсюдження у наукових роботах. Інтерес до проблем психологічної безпеки зумовлений зростаючою потребою системного опису явищ соціальної реальності, яка стрімко змінюється, та необхідністю вирішення практичних завдань сьогодення. Проблемний простір психології безпеки є дуже широким, різноплановим та різнорівневим, він містить поняття, які належать до багатьох галузей та сфер життєдіяльності людини. Крім того, суттєво змінюються традиції наукового опису явищ реальності та самої людини – від класичної до постнекласичної парадигми наукового знання.

З погляду Т. В. Ексакусто [22], можна виокремити три основних вектори вивчення психології безпеки. По-перше, слід виокремити психологію безпечної діяльності, яка вивчає людину в екстремальних, надзвичайних та кризових ситуаціях, де до уваги береться саме людський чинник у забезпеченні безпеки життєдіяльності. У цьому напрямі розглядаються індивідуально-психологічні особливості, особистісні якості, знання, вміння та навички людини, що дозволяють забезпечувати безпеку у межах конкретної діяльності (К. С. Варивода, Л. Вознюк, Л. Гаврищак, В. П. Гребняк, М. А. Котик, та ін.). Наприклад, дослідження військових

психологів, фахівців у галузі пожежної безпеки, в управліннях надзвичайних ситуацій тощо.

По-друге, психологічна безпека середовища, де об'єктом вивчення позначається власне простір «середовище – людина» [22], а предметом – предметно-просторові, соціальні, інформаційні та інші характеристики середовища, які здатні впливати на психіку та поведінку людини (І. О. Баєва, Г. В. Грачев, Т. С. Кабаченко, А. М. Сухов та ін.). Особлива увага приділяється характеру загрозливих впливів на особистість (негативні інформаційно-психологічні впливи, навіювання, маніпулювання та ін.) та їх наслідкам, що призводять до порушення адекватності відображення реальності, психічного стану, адаптивності функціонування та ін. На відміну від першого напрямку, основною метою є не безпека діяльності, а благополуччя людини, і актуальні завдання ставить саме психологічна наука та практика. У межах даного напрямку слід особливо звернути увагу на роботи І. О. Баєвої та її колег, де під «психологічною безпекою розуміється стан освітнього середовища, що є вільним від проявів психологічного насилля у взаємодії, що сприяє задоволенню потреб в особистісно-довірчому спілкуванні, створює референтну значущість середовища та забезпечує психічне здоров'я його учасників» [2].

Третій напрям, який можна позначити як «суб'єктивний», де психологічна безпека особистості визначається через суб'єктивну картину світу, захищеність, готовність, переживання, стан свідомості, якості особистості, що дозволяють долати небезпеку, бути стійким до негативних впливів, сприяти загальному психологічному благополуччю особистості [3; 10; 11]. У межах цього напрямку під психологічною безпекою розуміється позитивне самовідчуття людини, її емоційне, інтелектуальне, особистісне та соціальне благополуччя в конкретних соціально-психологічних умовах, а також відсутність ситуацій нанесення психологічної шкоди особистості та порушення її прав.

Сьогодні в науковій літературі накопичено достатньо матеріалу з різних аспектів безпеки. Проблема психологічної безпеки досліджується авторами у контексті таких напрямів та сфер життєдіяльності: інформаційно-психологічна безпека (Г. В. Грачев [7], О. В. Писарь, Т. Ю. Ребрик [16], Ю. С. Уфимцев [19], Н. С. Уханова [20] та ін.); соціальна та соціально-психологічна безпека (Ю. П. Зінченко [9], О. Ю. Зотова [11], А. М. Сухов [18], Т. В. Ексакусто [22]); психологічна безпека освітнього середовища (І. О. Баєва [2], О. Є. Блинова [3], П. І. Беляєва [4], Ю. В. Варданян [6], В. А. Дмитрієвський [8], Л. М. Мітіна [15], А. С. Харченко [21] та ін.), безпека суб'єктів праці в професійній діяльності. Цікавим є співвіднесення різних напрямів дослідження психологічної безпеки з типами наукової раціональності, в межах яких вивчаються різні ракурси, аспекти, форми і типи психологічної безпеки.

Метою дослідження є особливості наукового підходу до феномену психологічної безпеки у різних наукових парадигмах.

Методологічне підґрунтя дослідження феномену «психологічної безпеки» та його концептуалізації детально представлено у працях Ю. П. Зінченко, який зауважував на складності, неоднозначності та суперечливості феномена психологічної безпеки, широті сфери його застосування та міждисциплінарності [9].

В низці філософських та психологічних робіт показано, що закономірності розвитку науки проявляються через тенденції, що пов'язані із зміною типів наукової раціональності, які відповідають етапам розвитку наукового знання [1; 10; 11; 12; 17]. На класичному етапі розвитку науки об'єктом є прості системи, на некласичному домінують складні саморегулюючі системи, на постнекласичному об'єктом стають складні системи, що саморозвиваються та самоорганізуються [17].

В. Є. Клочко підкреслює, що на класичному етапі спосіб мислення дослідників характеризують такі особливості, як предметоцентризм, ізоляціонізм, протиставлення суб'єкта та об'єкта, передбачуваність,

розділення предмета дослідження на елементарні складові, безпосередність, жорстка детермінація, пріоритет природничої методології [12]. Враховуючи ці принципи, психологічна безпека розглядається як явище об'єктивне або суб'єктивне, і відповідно, розрізняють об'єктивний і суб'єктивний підходи. В межах класичного типу раціональності вивчення феномену безпеки починалося безпосередньо з розгляду її фізичної складової через аналіз зовнішніх об'єктивних умов безпеки, де людина виступає як об'єкт впливу.

В психології з'явилися дослідження, які торкаються психологічної безпеки середовища, яка співвідноситься з характеристиками зовнішнього світу або впливів (стан середовища, умови життєдіяльності, відсутність загроз, прихованих форм насилля для особистості, які є небезпечними для психіки та особистості загалом) (І. О. Баєва, Г. В. Грачов, В. А. Дмитрієвський, Т. С. Кабаченко, А. М. Сухов). Центральним в теоріях безпеки є поняття «загроза», при цьому загрози класифікують на основі зовнішнього джерела їх походження: природні, техногенні, соціальні [22].

Найбільш дослідженою у цьому напрямку є інформаційно-психологічна безпека. Наприклад, Н. С. Уханова пропонує визначати інформаційно-психологічну безпеку як стан інформаційного середовища та умови життєдіяльності суспільства, які не сприяють порушенню цілісності, адаптивності функціонування і розвитку соціальних суб'єктів (окремої людини, групи, суспільства в цілому) [20]. При цьому підкреслюється, що джерелами інформаційно-психологічної небезпеки можуть бути всі суб'єкти (від держави до міжособистісної взаємодії).

Порушення інформаційно-психологічної безпеки призводить до двох наслідків: 1) деградація форм відображення та структури потребової сфери, порушення психічного здоров'я, адекватного відображення світу та ставлення до нього; 2) зміни ціннісних орієнтацій та світогляду. Г. В. Грачев визначив інформаційно-психологічну безпеку як стан захищеності психіки від дії різноманітних інформаційних чинників, що перешкоджають або ускладнюють формування адекватної інформаційно-орієнтовної основи

соціальної поведінки людини і в цілому життєдіяльності у сучасному суспільстві [7].

І. О. Баєва доводить, що існують взаємозв'язки між показниками психологічної безпеки освітнього середовища та характеристиками психологічного здоров'я його учасників, що позитивна динаміка показників психологічної безпеки освітнього середовища є умовою гармонізації психічного здоров'я суб'єктів освітнього процесу [2]. Таким чином, результати її досліджень дозволили емпірично підтвердити можливість розгляду психологічної безпеки як чинника психічного здоров'я.

Відповідає принципам класичної психології розуміння психологічної безпеки як стану суспільної свідомості, при якому суспільство в цілому та кожна особистість сприймають існуючу якість життя як адекватну та надійну, оскільки вона створює реальні можливості для задоволення природних та соціальних потреб громадян, та дає підстави для впевненості у майбутньому. Соціально-психологічна безпека з такої методологічної позиції означає виконання соціальними інститутами своїх функцій із задоволення потреб, інтересів, досягнення цілей всього населення країни, фактично забезпечуючи якість життя та здоров'я людей [2; 6; 9; 10; 11; 18; 21]. На рівні локального середовища – це організація, де працює людина, її сім'я, найближче оточення. У більшості робіт основними критеріями для внутрішнього чинника психологічної безпеки виступає функціонування організму та психіки у відповідності до норм, адаптивність функціонування, захищеність свідомості від змін її стану проти волі людини, для зовнішнього чинника – стан середовища, який є вільним від насилля.

Діапазон концептуальних уявлень про поняття психологічної безпеки з позиції принципів класичної раціональності знаходиться між двома полюсами: визнання жорсткої залежності, середовищної обумовленості психічної організації людини, з одного боку, і визнання внутрішніх змін, пов'язаних з критеріями фізичного, емоційного, інтелектуального, особистісного та соціального благополуччя, – з іншого. У межах цих

досліджень починають вивчатися аспекти, що відображують взаємозв'язки людини та навколишньої природної та соціальної дійсності, активна роль особистості у сприйнятті загрози і в подоланні її, що свідчить про новий етап розробки феномену психологічної безпеки науковими засобами неklasичної психології (предметом дослідження стають не прості стійкі системи, а складні самоврегульовані системи). В. Є. Клочко зауважує, що перехід до неklasичної раціональності характеризується появою дослідницького інтересу до відносин між об'єктами, аналізу взаємозв'язків, встановлення принципів суб'єктивності, розвитку, конструювання життя, інтересом до проектування феноменів, до явищ «тут і зараз» [12]. Автор вказує, що принцип взаємодії, ідея зворотного зв'язку у вигляді саморегуляції, яка забезпечує стійкість до умов зовнішнього середовища, дозволили побачити у феномені психологічної безпеки результат взаємодії особистості та середовища, розглядати його як динамічний перехід системи із стану небезпеки в стан безпеки, що опосередкований когнітивними, особистісними, поведінковими, діяльнісними характеристиками [12].

Об'єктом досліджень в неklasичної психології є складні системи, які представлені в їх структурно-рівневих та динамічних характеристиках, у зв'язку з чим визначальними критеріями і водночас умовами безпеки є цілісність, можливість розвитку, досягнення життєвих цілей. І. О. Баєва, орієнтуючись на принципи діяльнісного та системного підходів в психології, вважає, що психологічну безпеку можна розглядати як інтегративний та багатомірний феномен: 1) як процес, тобто вона створюється кожного разу знов, коли зустрічаються учасники соціального середовища; 2) стан, що забезпечує базову захищеність особистості та суспільства; 3) властивість особистості, яка характеризує її захищеність від деструктивних впливів та внутрішній ресурс протистояння (опірність) цим впливам [2].

Психологічна безпека на рівні особистості проявляється у різноманітності аспектів опірності та життєстійкості: переживання захищеності (незахищеності), наявність ресурсу опірності внутрішнім та

зовнішнім деструктивним впливам, конкретні поведінкові акти, що сприяють або перешкоджають саморуйнуванню або конструктивному сталому розвитку [4; 6; 12; 13; 19; 21].

І. О. Баєва пропонує виділяти три рівні психологічної безпеки, що вказують на її зв'язок з психічним здоров'ям: 1) стан стабільної психологічної безпеки – опірність особистості до зовнішніх та внутрішніх впливів, що вказує на психічне здоров'я людини; 2) відсутність психологічної безпеки – схильність, обумовлена внутрішніми й зовнішніми факторами, до зривів у функціонуванні особистості, що проявляється в поведінці і діяльності, що призводять до зниження психічного здоров'я; 3) стан нестійкої психологічної безпеки – як можливість переходу в перший і другий стани під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів [2].

Інтегруючи ці аспекти, О. Ю. Зотова розуміє соціально-психологічну безпеку як стан особистості, при якому вона здатна задовольнити базові потреби в самозбереженні і сприйнятті власної (психологічної) захищеності в соціумі. Соціально-психологічна безпека регулює соціальну поведінку людини, дає можливість прийняти рішення на користь або проти самої безпеки, активізує і спрямовує захисну та перетворюючу діяльність людини [11].

Психологічна безпека вивчається як складний феномен, що має структурно-рівневу організацію. Психологічна безпека в контексті стійкості системи в умовах деструктивних впливів у процесі професійної діяльності розглядається як «інтегративне утворення, що відображає фізичну і психічну захищеність фахівців, сприйняття ними професійної діяльності як адекватної, надійної, безпечної, наявність у них ресурсу опірності зовнішнім і внутрішнім деструктивним впливам» [2]. Виділено основні структурні компоненти психологічної безпеки як інтегративного утворення: афективний (емоційна стійкість до негативних внутрішніх і зовнішніх впливів); когнітивний (загальна поінформованість про поняття «загроза», «небезпека», «наси́льство», а також способи виходу із ситуацій, що характеризуються

даними поняттями), поведінковий (здатність планувати і здійснювати заходи для психологічної безпеки) [2].

Спираючись на принципи діяльнісного та суб'єктного підходів, стан безпеки характеризується ймовірністю досягнення життєвих цілей, захищеністю цінностей, інтересів, позицій, ідеалів, з якими суб'єкт ототожнює своє життя, можливістю розвитку особистості (С. О. Богомаз [5], Н. О. Лизь [14], А. М. Сухов [18]).

Новою тенденцією в цих дослідженнях є звернення до особистісного змісту, що задає вектор спрямованості життєдіяльності, до мислення як діяльності, що забезпечує осмислення, до готовності включатися в життєві труднощі, трансформуючи їх у нові власні можливості.

Суб'єктний напрямок у психології, ідеї системного підходу з виділенням елементів системи і вивченням їх структурно-рівневих взаємозв'язків дозволили розглянути людину як активного, самостійного діяча по забезпеченню власної психологічної безпеки та надали можливість створення багатомірних моделей психологічної безпеки. Прикладом багатомірної моделі може служити модель безпечної особистості Н. О. Лизь [14], що містить чотири елементи: 1) інтенційний аспект; 2) когнітивно-інструментальний аспект; 3) індивідуально-психологічний рівень; 4) духовно-моральний рівень. Перший і другий елементи відображають готовність до забезпечення безпеки, властиву суб'єктові безпеки, а третій і четвертий забезпечують системну стійкість, властиву суб'єктові життя й розвитку.

З позиції суб'єктно-діяльнісного підходу Т. В. Ексакусто та Н. А. Лизь не обмежуються розумінням психологічної безпеки як почуття, що базується на довірі до світу, людей, себе, а розглядають її як більш складне за структурою, динамічне й пов'язане з активністю самої людини, спрямоване не тільки на реалізацію базової (А. Маслоу) потреби в захищеності, але й потреби в саморозвитку, самореалізації [22]. Психологічна безпека представлена Т. В. Ексакусто і Ю. К. Дугановою також у єдності трьох

основних компонентів: когнітивного (представленого ставленням, усвідомленням, розумінням людиною існуючих умов), афективного (пов'язаного з оцінкою, переживаннями, задоволеністю своєю безпекою) і поведінкового (пов'язаного з діями, активністю, що відображають можливість суб'єкта долати небезпечні, важкі життєві ситуації).

Збалансованість цих компонентів дозволяє суб'єктові в ситуаціях небезпеки зберігати цілісність, саморозвиватися, реалізовувати власні цілі й цінності в процесі життєдіяльності, тим самим долати несприятливі умови [22]. У розробці проблеми психологічної безпеки дослідники звертаються до необхідності цілісного аналізу соціокультурної ситуації, акцентуючи увагу на психологічному аналізі середовища, в якому здійснюється розвиток і функціонування людини.

У межах когнітивної концепції базових переконань особистості Р. Янов-Бульман запропонувала модель психологічної безпеки, в якій почуття безпеки засноване на трьох категоріях базових переконань, що становлять ядро нашого суб'єктивного світу: віра в те, що у світі більше добра, ніж зла (ставлення до навколишнього світу взагалі та ставлення до людей), переконання, що світ повний смислу, і переконання в цінності власного «Я» [23].

Почуття психологічної безпеки має суб'єктивне змістовне наповнення, що сприяє психічній стабільності людини і її успішності в житті, а також є важливою умовою особистісного розвитку [2; 3; 5; 7; 11; 14; 16; 18]. Взаємодія людини і середовища в когнітивному підході опосередковує сформовану в результаті цієї взаємодії картину світу. Із системою когнітивних конструктів особистості, що стосуються оцінки реальних подій, власних здатностей до вирішення життєвих проблем, оцінки результативності своїх дій, тісно пов'язане конструктивне мислення [4; 5; 6; 10]. Конструктивність мислення є тим психологічним фактором, який відносять до ефективних засобів взаємодії з навколишнім середовищем,

подолання (копінгу) складних життєвих ситуацій, організації власного життя, життєздійснення, психологічної безпеки [6; 10; 16; 21].

Таким чином, можна відзначити наступні нові тенденції в розробці проблеми психологічної безпеки. Дослідники підкреслюють, що негативний вплив (небезпека, труднощі, складності) діє не прямо, а лише «переломлюючись» через особистісні особливості людини, її уявлення, соціальні установки. Центром психологічної безпеки вважається суб'єкт як цілісна, активна, рефлексивна, відповідальна, здатна саморозвиватися і вирішувати життєві протиріччя інстанція.

Психологічна безпека починає розглядатися як «неврівноважений стан» (що має не статичний, а динамічний характер) як у внутрішньому просторі суб'єкта, так і в системі «людина – зовнішнє середовище», що дозволяє йому «працювати» не стільки на виживання, відпрацьовування, адаптацію, скільки на самореалізацію і саморозвиток.

Велика увага у вирішенні проблеми психологічної безпеки приділяється ролі свідомості, конструктивності мислення. Однак у спробах пояснити ці тенденції в проблемі психологічної безпеки більшість авторів керуються класичною парадигмальною установкою: вони використовують терміни «гомеостаз», «адаптація». У розумінні детермінант психологічної безпеки спираються на розділення реальності на суб'єктивну та об'єктивну. Для дослідників, як і раніше, ситуація створюється, впливає, а людина адаптується. Ідеї урівноважування, прагнення до гомеостазу, якими керуються психологи, пояснюючи феномен психологічної безпеки, є проявом більш простих за складністю організації та низьких за рівнем функціонування систем. Дослідники виходять на розуміння феномену психологічної безпеки як проблеми цілісної людини і проблеми цілісності (стійкості) її буття в мінливому світі. Ці протиріччя виводять на завдання подолання дихотомії об'єктивного і суб'єктивного, внутрішнього і зовнішнього, на базі якої психологічна безпека розглядалася як врівноважений стан, обумовлений безпечними умовами середовища. Ці

протиріччя вирішуються переходом на новий рівень наукової раціональності (постнекласичний), що дозволяє інтегрувати нові тенденції з позиції розвитку системного підходу. Ю. П. Зінченко вказує на те, що «Саме системний підхід, що дає можливість аналізувати конкретні ситуації, позиції й цілі в комплексі всіх психологічних, соціально-економічних і екологічних факторів, дозволяє по-новому підійти до розв'язання низки актуальних проблем психологічної безпеки» [9, с. 12].

На постнекласичному етапі увагу вчених привертають перш за все складні відкриті системи, що здатні до самоорганізації та саморозвитку. Ю. П. Зінченко підкреслює, що постнекласична раціональність це спосіб наукового мислення, орієнтований на залежність пізнання від соціокультурного контексту, багатомірну наукову картину світу, коли типи раціональності не заперечують один одного, а ділять між собою сфери впливу; на синтез теоретичних і експериментальних досліджень, рефлексію ціннісних і значеннєвих контекстів людського буття, інтерес до прогресивної еволюції, пов'язаної з ускладненням систем, її становлення, вивчення складних, відкритих самоорганізуючих систем [9]. Спираючись на загальнопсихологічні теорії про системний підхід до аналізу явищ, Ю. П. Зінченко в контексті даної моделі пропонує розуміти під психологічною безпекою системний феномен, що включає різні рівні діяльності суб'єкта і надсуб'єктної активності [9].

Людина як психологічна система містить у собі суб'єктивний (образ світу) і діяльнісний (спосіб життя) компоненти, життєвий світ людини, яка є джерелом психологічних новоутворень, що забезпечують детермінацію, спрямованість і вибірковість життєдіяльності. І. О. Логінова підкреслює, що постійне розв'язання протиріччя між образом світу та способом життя забезпечує утворення більш складних форм організації, зміст яких визначено цінностями людей. Самоорганізація проявляє себе в процесах активного творення образу життя, що передбачає процес постійного переструктурування образу світу. У відповідності до описаних тенденцій

психологічна безпека може розглядатися як системно-динамічний феномен, що визначає самоорганізацію відкритої психологічної системи при переході її від стану небезпеки до безпеки.

Одним із важливих напрямків дослідження феномену психологічної безпеки є безпека освітнього середовища у закладах середньої та вищої освіти. Проблема психологічної безпеки в освітньому середовищі усвідомлюється повною мірою лише в останні роки, все більше дослідників та практиків звертають увагу на необхідність активної розробки даної проблематики не тільки на суспільному та державному рівнях, але й на професійному – у зв'язку з професійною діяльністю людей в предметній сфері.

Забезпечення психологічної комфортності та безпеки освітнього середовища сучасного закладу освіти є актуальним практичним завданням для системи освіти. Заклад вищої освіти є складною організацією, що функціонує за своїми чітко визначеними законами та правилами, та вирішує надзвичайно важливе завдання – навчання та виховання конкурентоздатних фахівців, що є затребуваними не тільки у своїй країні, але й відповідають високими стандартам міжнародного освітньої спільноти. Студент впродовж всього освітнього процесу перебуває в середовищі, яке інтенсивно впливає на формування його особистості [13, с. 101].

Феномен психологічної безпеки, стосовно до освітнього середовища, має інтегративний характер і в реальній освітній практиці фіксується як процес (тобто створюється кожного разу знов, коли зустрічаються учасники освітнього середовища) та як властивість особистості (характеризує захищеність від деструктивних впливів та внутрішній ресурс опірності).

Психологічна безпека реалізується через певні форми соціальних взаємодій, тому соціальне середовище, в яке потрапляє суб'єкт, має сприяти виробленню адаптивних форм поведінки, забезпечувати можливості та моделі безпечної поведінки людини у соціумі. Одним з таких середовищ, що спонукає для вивчення психологічної безпеки у процесі дорослішання

людини, є освітній заклад, в якому здійснюється процес розвитку особистості та соціалізація студента. З цього погляду вважаємо важливим розгляд особливостей соціальної взаємодії у студентському середовищі та взагалі в освітньому середовищі університету.

Освітнє середовище є психолого-педагогічною реальністю, що передбачає спеціально організовані умови для формування особистості, а також можливості для розвитку, включені в соціальне та просторово-предметне оточення, психологічною сутністю якої є сукупність діяльнісно-комунікативних актів і взаємин учасників освітнього процесу. Фіксація даної реальності можлива через систему відносин суб'єктів. Саме зміст цих відносин визначає якість освітнього середовища.

Зміст взаємодії суб'єктів розкривається лише за умови залученості до певної спільної діяльності, здійснюючи яку, індивіди переслідують певні цілі, виконують дії та операції, тому важливим є аналіз спільної діяльності, яка розглядається як спосіб її розподілення між учасниками, особливості обміну діями при розв'язанні спільних завдань, як процеси комунікації, взаєморозуміння, рефлексії.

Соціальне буття людини містить не тільки ставлення до предметного світу, але й, насамперед, до людей, з якими ця людина вступає в прямі або опосередковані контакти. У процесі спілкування як взаємодії людини з іншими людьми здійснюється взаємний обмін діяльностями, їх способами та результатами, уявленнями, ідеями, інтересами, почуттями і т.д. Спілкування виступає як самостійна форма активності суб'єкта. Його результатом є стосунки з іншою людиною, з іншими людьми. Саме спілкування учасників освітнього процесу, існуючі в освітньому середовищі соціально організовані психолого-педагогічні умови та можливості їх реалізації «породжують» певну психологічну якість середовища закладу освіти.

Таким чином, як підкреслює І. О. Баєва, спілкування в освітньому середовищі є складною динамічною структурою, в якій переплітаються як спеціально організовані психолого-педагогічні умови, так і процеси і явища,

що виникають спонтанно. Значний вплив на учасників освітнього середовища виявляє спілкування, яке носить діалогічний характер, викликає глибоку внутрішню активність суб'єкта. Звідси актуальним стає надання в освітньому середовищі можливостей для такого спілкування, а діалогічне спілкування, в свою чергу, може виступати однією з технологій створення необхідної психологічної якості даного середовища [2].

У процесі педагогічної взаємодії створюються як позитивні можливості, так і перешкоди стану психологічної безпеки освітнього середовища. Міжособистісна взаємодія учасників освітнього середовища створює референтність середовища та психологічну захищеність як показники психологічної безпеки.

Узагальнюючи погляди І. О. Баєвої, підкреслимо, що категорію психологічної безпеки визначено автором в трьох аспектах:

- як стан освітнього середовища, вільний від проявів психологічного насильства у взаємодії, що сприяє задоволенню основних потреб в індивідуально-довірчому спілкуванні, створює референтну значимість середовища та забезпечує психічне здоров'я учасників;
- як систему міжособистісних відносин, які викликають в учасників почуття приналежності (референтної значимості середовища); переконують людину, що вона перебуває поза небезпекою (відсутність загроз); зміцнюють психічне здоров'я людини;
- як система заходів, спрямованих на запобігання загроз для продуктивного сталого розвитку особистості.

Сферу міжособистісних відносин як важливу для прояву та реалізації психологічної безпеки, також у своїх дослідженнях підкреслює Т. В. Ексакусто. Локалізація психологічної безпеки у «просторі» міжособистісних відносин дозволяє говорити, на думку науковця, про соціально-психологічну безпеку. Під соціально-психологічною безпекою, з погляду Т. В. Ексакусто, розуміється стан динамічного балансу (відповідності) внутрішнього потенціалу суб'єкта та загрозливих умов

різного походження, що проявляється у наявності гармонійних відносин, які надають задоволення, характеризуються захищеністю (відсутність деформацій, порушень і труднощів, а також толерантність у відносинах). Інтегральна система всіх полюсів відносин суб'єкта (гармонійність – дисгармонійність, задоволеність – незадоволеність, захищеність – незахищеність), що впливає на соціально-психологічну безпеку є результатом складної взаємодії людини зі світом, іншими та собою, в основі якого лежить індивідуально-неповторний потенціал безпеки [22].

Вивчення соціально-психологічної безпеки особистості не зводиться тільки до дослідження її суб'єктивних переживань.

Особлива увага при цьому приділяється різним соціальним системам і простору, в якому вона функціонує. У зв'язку із цим при дослідженні соціально-психологічної безпеки особистості студента необхідно розглядати не тільки його самого, але й ту систему, у якій він функціонує (систему вищої освіти) і той простір, в якому він живе. Студент як людина певного віку і як особистість може характеризуватися із трьох сторін: 1) з психологічної, яка являє собою єдність психологічних процесів, станів і властивостей особистості. Головне в психологічній стороні – психічні властивості (спрямованість, темперамент, характер, здібності), від яких залежить протікання психічних процесів, виникнення психічних станів, прояв психічних утворень. Однак, вивчаючи конкретного студента, треба враховувати разом з тим особливості кожного даного індивіда, його психічних процесів і станів; 2) із соціальної, в якій втілюються суспільні відносини, комунікації, якості, що виникають завдяки належності студента до певної соціальної групи, національності, субкультури і т.ін.; 3) з біологічної, яка включає тип вищої нервової діяльності, будову аналізаторів, безумовні рефлекси, інстинкти, фізичну силу, статуру, риси особи, колір шкіри, ріст і т.ін. Ця сторона переважно визначена спадковістю та уродженими задатками, але у певних межах змінюється під впливом умов життя.

При дослідженні соціально-психологічної безпеки студента необхідно розглядати також і питання, пов'язані із системою вищої професійної освіти, яка стосовно студента виступає в якості середовища, що сприяє і розвитку його особистості, і стабілізації його соціального функціонування. Тобто вища професійна освіта спрямована на розвиток особистісного потенціалу студента, торкається ціннісного рівня його особистості, сприяє задоволенню основних життєвих потреб, і в тому числі, важливої потреби в соціально-психологічній безпеці.

При розгляді соціально-психологічної безпеки на рівні особистості студента необхідно враховувати: 1) його переживання відносно власної захищеності в процесі функціонування усередині системи вищої професійної освіти, 2) його здатності зберігати стійкість у цьому середовищі, що має певні особливості і психотравмувальні впливи, 3) його опірність деструктивним зовнішнім і внутрішнім впливам. У цьому аспекті значущими є ситуації, у яких відбувається процес взаємодії студента із системою вищої професійної освіти: вступ до закладу вищої освіти, присутність на аудиторних заняттях, сесія, спілкування студента.

Враховуючи значимість для студента відчуття соціально-психологічної безпеки в системі вищої професійної освіти, було проведено емпіричне дослідження. Метою дослідження є виявлення уявлень студентів про свою соціально-психологічну безпеку в університеті. Дослідження проведено на базі Херсонського державного університету, взяли участь студенти 1-4 курсів у кількості 67 осіб. Дослідження проводилося методом опитування у формі анкетування.

У результаті проведеного дослідження всі уявлення студентів про свою соціально-психологічну безпеку в університеті були розподілені на три групи: 1) «негативні уявлення» – уявлення у відповідях на запитання, що не має робитися і чого не має відбуватися, щоб студент міг перебувати в стані соціально-психологічної безпеки; 2) «позитивні уявлення» – уявлення у відповідях на запитання, що повинне робитися і що повинне відбуватися,

щоб студент міг перебувати в стані соціально-психологічної безпеки; 3) «уявлення-обов'язки» – уявлення про те, що має відбуватися і що треба робити, щоб студент міг перебувати в стані соціально-психологічної безпеки.

У групі «негативні уявлення» переважають відповіді студентів про негативний стресовий вплив, про обмеження прав студентів, про зазіхання на свободу, про психологічний тиск, про директивність спілкування, про неприйняття опіки. Переважно ці відповіді можна пояснити віковими особливостями студентів і їх сприйняттям університетського середовища і правил поведінки в ньому.

У групі «позитивні уявлення» переважають відповіді студентів про можливість самореалізації, про вміння контролювати власні почуття і поведінку, про здатність «вийти зі складної життєвої ситуації», про здатність контролювати власні емоції, вибудовувати стратегії найбільш вигірної поведінки. Певною мірою ці відповіді можна пояснити сучасною ситуацією, що характеризує освітнє середовище, численними реформами в ньому і зміною вимог до студентів в освітньому просторі.

У групі «уявлення-обов'язки» переважають відповіді студентів про необхідність наявності свободи слова, почуття захищеності, слухного неупередженого ставлення до студентів з боку викладачів, відсутності страху, переживання щиросердечного спокою і гармонії в спілкуванні з навколишнім середовищем. При цьому підкреслюється значимість для студента поважного ставлення до його особистості, до його принципів і думок з боку оточуючих, а також говориться про потребу «бути затребуваним».

Підводячи підсумки проведеного дослідження, можна констатувати, що в сучасній системі вищої професійної освіти важливим є не тільки завдання навчання обраній професії, але й сприяння особистісному зростанню, яке є основою соціально-психологічної безпеки студента. Дослідження уявлень студентів про свою соціально-психологічну безпеку в університеті дозволяє зробити наступні висновки: 1) на формування відчуття

соціально-психологічної безпеки студента впливають такі фактори як: його самоцінність як особистості, ставлення до нього оточуючих (студентів, викладачів, адміністрації тощо), стабільність освітнього процесу; 2) основними умовами досягнення соціально-психологічної безпеки студента є: самореалізація, адекватна і слушна оцінка заслуг, почуття захищеності і щирого серцевого спокою. Оскільки соціально-психологічна безпека студента в системі вищої професійної освіти є маловивченою, спроби осмислення даного поняття будуть сприяти розвитку процесу професійної освіти в напрямку гуманізації освітнього середовища.

Висновки: Спираючись на зміни наукової парадигми, систематизовано різні уявлення про психологічну безпеку відповідно до логіки руху наукового пізнання. У рамках класичного типу раціональності під психологічною безпекою розуміється стан середовища, вільний від загрозливих впливів (негативний інформаційно-психологічний вплив, маніпулювання й ін.), або захищеність від негативного впливу, стійкість, адаптивність функціонування, позитивне самовідчуття людини, її емоційне, інтелектуальне, особистісне й соціальне благополуччя в конкретних умовах життя. На некласичному етапі науки принцип взаємодії, ідея зворотного зв'язку у вигляді саморегуляції, що забезпечує стійкість до умов зовнішнього середовища, дозволили побачити у феномені психологічної безпеки результат взаємодії особистості і середовища, розглядати його як динамічний процес, опосередкований когнітивними, особистісними, поведінковими, діяльними характеристиками. У постнекласичному підході обґрунтовується можливість вивчення психологічної безпеки з позиції системного підходу. Вивчення людини як відкритої системи, дозволяє розглядати психологічну безпеку як системно-динамічний феномен, що визначає саморозвиток та самоорганізацію відкритої психологічної системи при переході її від стану небезпеки до стану безпеки.

Проблема психологічної безпеки освітнього середовища закладу вищої освіти є важливим прикладним напрямком розвитку сучасної психології.

Дослідження у даній сфері передбачають вивчення впливу психологічної безпеки студентів на розвиток особистості студентів, що є важливою умовою формування їх готовності до реалізації у подальшій професійній діяльності. Перспективним напрямом досліджень з даної проблеми є вивчення особливостей уявлень про психологічну безпеку освітнього середовища як студентів, так і викладачів.

Література:

1. Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2001. – 416 с.
2. Баева И. А. Психологическая безопасность в образовании / И. А. Баева. – СПб. : Союз, 2002. – 270 с.
3. Блинова Е. Е. Личностные факторы оценки старшеклассниками психологической безопасности образовательной среды / Е. Е. Блинова // Актуальные проблемы психологии развития личности : сб. науч. ст. / ГрГУ им. Я. Купалы; науч. ред.: А.В. Ракицкая, О.Г. Митрофанова. – Гродно : ГрГУ, 2017. – С.19-22.
4. Беляева П. И. Психологическая безопасность личности младшего школьника и образовательная среда / П. И. Беляева // Психология обучения. – 2012. – № 8. – С. 113–121.
5. Богомаз С. А. Психологическая безопасность и ее измерение с помощью «Шкалы базисных убеждений» / С. А. Богомаз, А. Г. Гладких // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 318. – С.191–194.
6. Варданян Ю. В. Субъектная и компетентностная обусловленность развития психологической безопасности в системе образования / Ю. В. Варданян, Е. Н. Руськина // Интеграция образования. – 2011. – № 1. – С. 79–82.
7. Грачев Г. В. Личность и общество: информационно-психологическая безопасность и психологическая защита / Г. В. Грачев. – М. : ПЕР СЭ, 2003. – 304 с.
8. Дмитриевский В. А. Психологическая безопасность в учебных заведениях /

- В. А. Дмитриевский. – М. : Изд-во Педагогическое общество России, 2002. – 202 с.
9. Зинченко Ю. П. Методологические основы психологии безопасности / Ю. П. Зинченко // Национальный психологический журнал. – 2011. – № 2. – С. 11–14.
10. Знаков В. В. Субъект, личность и психология человеческого бытия / В. В. Знаков // под ред. В. В. Знакова, З. И. Рябикиной. – М. : ИП РАН, 2004. – 384 с.
11. Зотова О. Ю. Концептуальные представления о социально-психологической безопасности личности / О. Ю. Зотова // Ученые записки Российского государственного социального университета. – 2010. – № 11. – С. 129–136.
12. Ключко В. Е. Постнеклассическая наука и проблема объяснения в психологии / В. Е. Ключко // Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3, № 1. – С. 165–178.
13. Корятова Г. С., Закотнова Е. Ю. Психологическая безопасность и защищенность образовательной среды: факторы риска, угрозы и условия // Вестн. Томского гос. пед. ун-та (TSPU Bulletin). – 2015. – Вып. 9 (162). – С. 96–102.
14. Лызь Н. А. Модельные представления о безопасной личности / Н. А. Лызь // Известия ТРТУ. – 2005. – №7 (51). – С. 21–25.
15. Митина Л. М. Психологическая безопасность учащихся в системе взаимодействия «учитель-ученик» / Л. М. Митина, В. Н. Барцевич // Теоретическая и экспериментальная психология. – 2012. – Т. 5, № 2. – С. 37–47.
16. Писарь О. В. Исследования информационно-психологической безопасности личности в зарубежной и отечественной психологии / О. В. Писарь, Э. Ю. Ребрик // Альманах современной науки и образования. – 2012. – № 2. – С. 104–109.
17. Степин В. С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения

/ В. С. Степин // Постнеклассика: философия, наука, культура: коллективная монография / под ред. Л. П. Киященко, В. С. Степина. – СПб., 2009. – С. 249–295.

18. Сухов А. Н. Социальная психология безопасности: учебное пособие / А. Н. Сухов. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 256 с.

19. Уфимцев Ю. С. Информационная безопасность / Ю. С. Уфимцев, Е. А. Ерофеев. – М. : Изд-во «Экзамен», 2003. – 560 с.

20. Уханова Н. С. Інформаційно-психологічна безпека особистості, суспільства та держави / Н. С. Уханова // Правова інформатика. – 2013. – № 3. – С. 91–95.

Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pinform_2013_3_14

21. Харченко А. С. Психологічна безпека особистості викладача вишу / А. С. Харченко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: психологічна. – 2012. – Вип. 2(2). – С. 443–450. –

Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2012_2%282%29__52

22. Эксакусто Т. В. Психологическая безопасность в проблемном поле психологии / Т. В. Эксакусто, Н. А. Лызь // Сибирский психологический журнал. – 2010. – № 37. – С. 86–91.

23. Janoff-Bulman R. The world assumptions scale / R. Janoff-Bulman // Measurement of Stress, Trauma and Adaptation. – Lutherville, MD: Sidran Press. – 1996.